

Koldings middelalderlige forsvarsværker og jordværkerne omkring Koldinghus

Af Vivi Jensen

Koldings middelalderlige forsvarsværker nævnes første gang i Ribeårbogen i 1313, hvor det berettes, at bønderne efter oprøret mod Erik Menved blev tvunget til at befæste Kolding (»et oppidum in Kalding munitur per bundones ex jussi regis«) (1). Næste gang, befæstningen nævnes, er i Christian I's beskyttelses- og privilegiebrev til borgerne i Kolding, hvor der under punkt 45 står: »Item ængen foghet skal mødæ forskreffnæ bymen meth laghedagh pån bytinge for bywern eller grawæ eller gadens bæderinge, wten ner tiidh ær...« (2).

Kilder fra de sene 1400-år og 1500-årene fortæller, at der har været en østre og en vestre grav, og begge er påvist arkæologisk.

De skriftlige kilder

Følgende kilder refererer til vestgraven: Peder Schadborg, rådmand i Kolding, pantsætter i 1522 for 100 mark en humlegård »vesten for Kolding ved gravene« (3), og i 1585 nævnes et hus, der står ud til Låsbygade med den ene gavl og til byens grav med den anden (4). Så sent som i 1604 taler et ejendomsbrev om beliggenhed ved provstegården vesten ved byens grave ind til byens port (5). Til vestgraven refererer også en indførelse i Kolding Bysbog i 1560, hvori nævnes »thenn ny kierregaardt wdj graffuene att fylde« (6).

Det, der må være østgraven, nævnes tidligst i 1499,

hvor der i forbindelse med Erik Jwdes overdragelse af sin gård til Hellig Blods kapel i Skt. Nikolaj kirke i Kolding undtages et stykke »8 alen bred jord liggende på den østre side (af Søndergade) med hus og stald, som på den forskrevne jord stander, jorden 8 alen bred og på »lengillse« fra gaden ned til bysens grave« (7). Søndergade er, som det bl.a. fremgår af Rantzaus prospekt (fig. 1), identisk med Helligkorsgade. Udtrykket »den østre side« er uklart på baggrund af det kendte gadebillede, men Gråbrødreklosterets nedlæggelse i 1529 medførte endnu ikke klarlagte ændringer i gadeforløbet i den syd-østlige bydel, hvilket kan være årsag til den tilsyneladende inkonsekvens. (8).

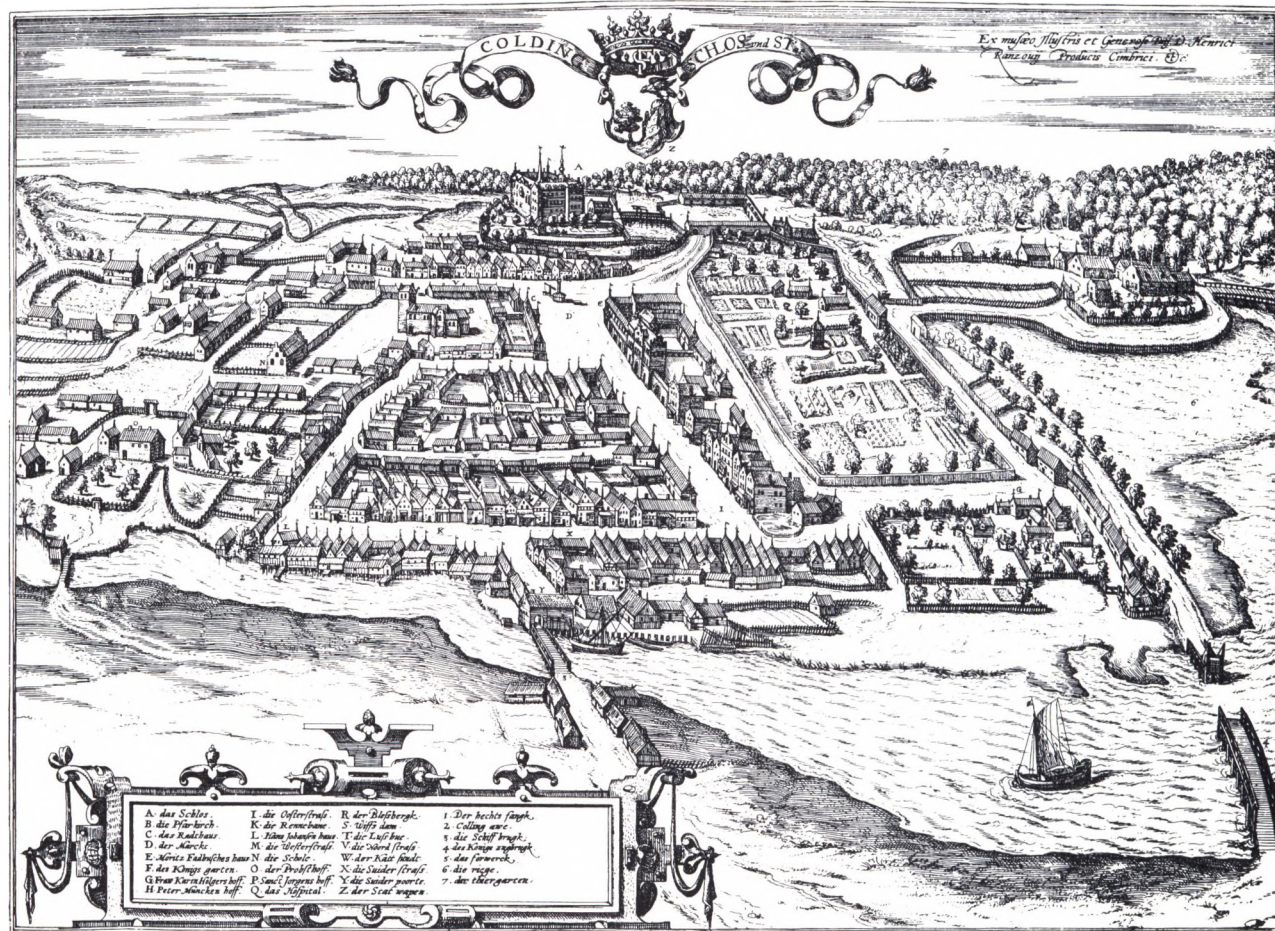
I 1545 får Povel Jensen brev på en ejendom, beliggende »ud mod de østre grave mellem slottets abildgård på den østre og mod Niels Clemendsens boder på den vestre side, ud med det lille damsted« (9). Slottets abildgård kan uden vanskelighed stedfæstes, idet den ses på alle kort fra Rantzaus prospekt fra 1587 indtil sidste halvdel af forrige århundrede, hvor den udstykes, men dens udstrækning i middelalderen er ikke identisk med den fra kortene kendte, idet den efter Gråbrødreklosterets nedlæggelse udvidedes med en del af dettes kirkegård, ligesom der tilsyneladende sker endnu en regulering efter bybranden i 1583 (10). Niels Clemendsens boder må have ligget i Østergade, og det lille damsted kendes ikke.

Arkæologiske iagttagelser

Vestgraven er iagttaget adskillige gange i forbindelse med jordarbejder, og den har to gange været undersøgt arkæologisk. Hugo Matthiessen fortæller, at der under Latinskolens søndre længe langs Kirkestræde er iagttaget en »tydelig terrænsenkning« i undergrundens faste ler, der hæver sig jævnt mod øst og vest

(11). Denne iagttagelse uddybedes i 1976 i forbindelse med udgravning til en kælder på matr. nr. 215 (tidl. Latinskolen), nærmere bestemt ved bygningens nordøstre hjørne. På dette sted iagttoges en fra vest mod

Fig. 1. Det såkaldte »Rantzaus prospekt«, udarbejdet i 1587 på foranledning af Henrik Rantzau til Braunius og Hogenberg: »Theatrum Urbium«.

øst stejlt skrånende profil i undergrundens blåler. I det overlejrende fyldlag sås begravelser i flere lag.

På mtr. nr. 260 påvistes vestgraven under en udgravning i 1974, hvor et øst-vestgående længdesnit fra Vestergades vestside til Skolegade udover Vestergades vestlige bebyggelse også viste voldgravens profil. Det dybeste sted indmåltes til kote $\div 1,40$ m.

I 1978 undersøgtes det område, hvor det ikke længere eksisterende Bleggårdsstræde førte over den tilkastede voldgrav. Det var meningen her at søge fastslået, om dette gadeforløb eventuelt kunne afspejle middelalderens vestlige vejindførsel til Kolding, idet forløbet Låsbygade-Adelgade af grunde, som der senere vil blive gjort rede for, ikke kan have eksisteret. Indikation for, at det kunne forholde sig sådan, er bl.a. Sct. Jørgensgårdens placering i dette område (12).

Udover eftermiddelalderlige gadelag og bygningsrester sås meget fundrige opfyldningslag, og enkelte nedrammede bjælker kan være rester af en bro. Problemet omkring middelalderens vejindføring til Kolding er dog endnu ikke endeligt løst. (13).

Da vestgravens forløb således er sikkert fastslået på mtr. nr. 260, og da forløbet vest for Skt. Nikolaj kirke ligeledes kendes, er det muligt at forbinde de to gravafsnit. I den sammenhæng er det påfaldende, at voldgravens vestside kommer til at falde sammen med det vestlige matrikelstel på grundene vest for Vestergade. Dette forhold fremgår ikke af Rantzaus prospekt (fig. 1.), men dets alder bekræftes ad anden vej, idet Thomis Smidt i 1550 fik ejendomsbrev på »en kronens gård i Collingh, liggende i Vestergade mellem Las Bagers og Søfren Kelsmedts gårde og strækkende sig i længden 80 alen og i bredden 19 alen...« (14). En grund af denne dybde kan kun have ligget vest for gaden, og dersom man måler efter på det ældste ma-

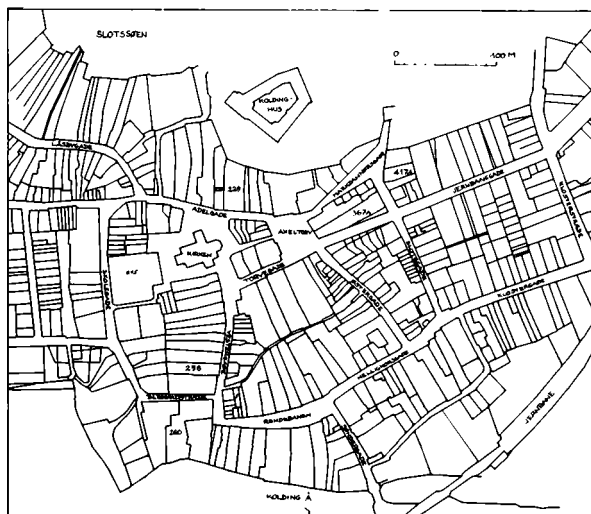

Fig. 2. Matrikelkort over Kolding, 1894.

Gadebilledet er i dag stærkt ændret. Således er hele vestkvarteret udlagt til parkeringspladser, og nye vejføringer har ødelagt en af Danmarks smukkeste middelalderlige byplaner. Tegning: Bi Skaarup.

trikelkort (fig. 2), er der kun ét grundstykke, der passer, nemlig mtr. nr. 258. Dette tilsyneladende enestående tilfælde kan imidlertid meget vel afspejle en generel udvidelse mod vest af Vestergades grunde, men da bare Thomis Smidts grund tilhørte kronen, har kun dette ene ejendomsbrev fundet vej til et varigt arkiv.

Østgraven er kun en enkelt gang sikkert påvist, nemlig i forbindelse med en kloakering i 1932, hvor en sænkning iagttoges i Klostergade ud for Slotsgades udmundning. Denne sænkning, hvis største dybde var i ca. kote 0,25 m., kan næppe tolkes som andet end byens østre grav (15).

Der er ikke påvist rester af voldanlæg i forbindelse med byens grave, og efter kirketårnets opførelse i senmiddelalderen har der i hvert fald på dette sted ikke været plads til en vold overhovedet. Øst for det i 1974 undersøgte voldgravsafsnit er iagttaget et svært stolpehul, og et oprensningsslag sås kun vest for dette.

En enkelt skriftlig kilde nævner forsvaret ved østgraven, idet en borger, der i 1508 til det vikariat, som »borgemester og råd« påtænker at indstifte til Sct. Anna kapel i Sct. Nikolaj kirke, pantsætter »min gård fra gaden og ned til plankerne... hvilket hus jeg nu selv iboer, som liggende i Søndergade« (16).

Det må derfor antages, at byens forsvar i senmiddelalderen har bestået af grave og planker, d.v.s. palisader. Noget tyder desuden på, at der aldrig har indgået volde i byens forsvarssystem. Volde opbygges som bekendt af den opgravede jord, og da gravene i Kolding hovedsageligt forløber gennem lave, fugtige engarealer, har det opgravede materiale næppe egnet sig til voldkonstruktion overhovedet.

Gravenes datering

Det er ikke på det nuværende grundlag muligt at afgøre, om det forsvarssystem, der ifølge Ribeårbogen anlagdes i 1313, var et nyanlæg, eller om der var tale om udbedring af et allerede eksisterende, men visse ting peger på, at det sidste kan være tilfældet. Hvis man nemlig antager, at de kendte grave er identiske med det anlæg, der omtales i 1313 (og andet er næppe tænkeligt, da ingen andre befæstningsværker kendes), er det iøjnefaldende, at Gråbrødrekløsteret, der anlagdes i 1288, ligger uden for byen, idet det afskæres fra denne af østgraven. Det synes rimeligt at antage, at et nyanlæg i 1313 ville have indesluttet også kløsteret, så meget mere som det ikke ville have betydet ekstra udgifter hverken for byen, kronen eller kløsteret, idet

befæstningen af 1313 udførtes som en tvangsforanstaltning på de oprørske bønders bekostning.

Der er ikke gjort middelalderfund, der kan sættes i forbindelse med anlægget af byens grave, men dette er uden betydning, idet bare en enkelt oprensning eller uddybning ville fjerne alle ældre spor.

Koldings middelalderlige befæstning eksisterede indtil midten af 1500-årene. Et par indførelser i Kolding Bysbog fra henholdsvis 1560 og 1562 beretter om opfyldning af graven vest for Nikolaj kirke (17), hvis kirkegård på denne måde fik en hårdt tiltrængt udvidelse, således som iagttagelsen i 1976 på matr. nr. 215 bekræftede.

Det foran citerede ejendomsbrev på mtr.nr. 258 i Vestergade opgiver en grundstørrelse, der kun er tæ-

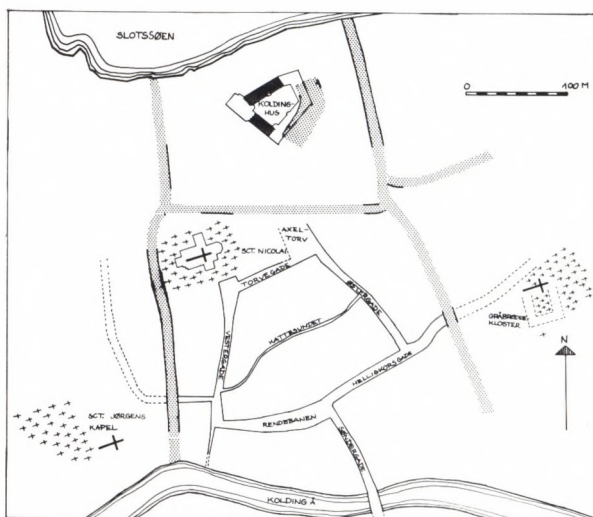

Fig. 3. Kort over middelalderens Kolding. Åløbet er nutidens og Sct. Nikolaj kirke og Koldinghus er vist i deres nuværende form. Dog er Koldinghus' middelalderlige bygningsdele skraverede. Rendebanen har oprindeligt været smallere, men er på et tidspunkt udvidet for at give plads til dystrend. Tegning: Bi Skaarup.

kelig, hvis graven på dette sted allerede er opfyldt eller i hvert fald under opfyldning, og det må således konkluderes, at i hvert fald vestgravens tildækning er sket over en årrække i midten og sidste halvdel af 1500-årene. Østgravens tildækning nævnes ingen steder, og der er ingen fund, hvorefter en tilnærmelsesvis datering kunne opnås. Det rimeligste er dog, at begge grave er sløjfede i samme periode.

Vestgravens nordligste afsnit har muligvis eksisteret endnu nogle år, idet et hus i 1585 angiveligt står ud til Låsbygade med den ene gavl og til byens grav med den anden (18). På Rantzaus prospekt fra 1587 ses ingen voldgrav, og det er næppe sandsynligt, at der i 1604 er realiteter bag en passus som »beliggende ved provstegården vesten ved byens grave« (19). Rimeligvis afspejler de to kilder blot en tradition, eller der er tale om ordret afskrift af ældre ejendomsbreve.

Koldinghus

Koldinghus er anlagt på en op til 22 m høj naturlig lerbanke, der ved gennemgravning er delt op i to hovedafsnit, nemlig mod vest den egentlige borgbanke, og mod øst den noget lavere staldgårdsbanke, der oprindeligt må have fungeret som et østligt forværk, men hvis middelalderlige indretning der intet vides om.

De skriftlige kilder

Koldinghus nævnes første gang i 1268, hvor flere samstemmende kilder beretter, at Erik Glipping lod borgen opføre eller genopføre (20), men dertil oplyser Arild Huitfeldt følgende: »År 1248 begyndte hertug Abel at bygge slått udi Kolding, som til en vern og grentzhus, huilcken stad var hannem forpantet aff hans herre broder at de danske ikke skulle indfalde udi sønder Judland« (21). Det bliver dog ikke som Slesvigs nordligste grænseborg, Koldinghus får betyd-

ning, men tværtimod som kongerigets sydligste forpost mod slesvigsk og holstensk ekspansionspolitik, og efter 1268 er borgen, med undtagelse af en periode i 1300-årene, altid på kronens hænder. At den hurtigt bliver af væsentlig betydning, ses deraf, at da det i Christoffer II's håndfæstning af 1320 fastslås, at alle kronens borge i Nørrejylland skal nedrives, undtages kun Ribe, Skanderborg og Kolding (22).

De materielle levn

Der er bevaret betydelige rester af middelalderens Koldinghus. Således ses i vestfløjen væsentlige dele af et prægtigt palatium, og under nordfløjens skalmur gemmer der sig en bygning fra Christoffer af Bayerns tid (23).

Ingen middelalderlige kilder nævner jordværkerne omkring Koldinghus, men senere kortmateriale giver visse oplysninger. På Rantzaus prospekt (fig. 1) ses slottet omgivet af vand på alle sider undtagen muligvis i sydvest, men dette og alle senere afbildninger viser en situation, hvor Koldinghus var forældet som militært anlæg, og oplysninger om middelalderborgens befæstninger er næsten udelukkende af arkæologisk art.

Der er ved forskellige lejligheder påvist nu opfyldte grave omkring Koldinghus, og enkelte afsnit kan endnu iagttages i terrænet. Således ses den grav, der har adskilt borgbanken fra staldgårdsbanken, ligesom den grav, der ses vandfyldt endnu i 1677 (24), stadig findes. Begge er nu delvis opfyldte og tørre.

Derudover er der i Adelgade ud for mtr. nr. 228 og 229 ved to lejligheder iagttaget voldgravsprofil og bolværk (25). Ud fra beskrivelse og opmåling fremgår det, at der er tale om nordsiden af Koldinghus' yderste grav mod syd, og heraf følger, at Adelgade først kan være opstået, efter at denne grav blev tilka-

stet. Forløbet Låsbygade-Adelgade kan derfor ikke repræsentere middelalderens vejindføring til Kolding.

Det, der må være et østligere afsnit af samme grav, er iagttaget på mtr. nr. 367a (26). Umiddelbart nord-øst herfor, på mtr. nr. 417a, er påvist en grav, der må høre til staldgårdsbankens forsvar.

Borgens vestgrav er påvist umiddelbart øst for Hyrdestræde, og her fandtes også rester af en bro. Sandsynligvis har hovedindgangen til borgbanken været her.

Den mellemste grav, der forløber bag Adelgades nordlige grunde, ses som nævnt endnu, dog er kun skrænten ind mod borgbanken bevaret.

Endelig er der ved de arkæologiske udgravninger, der er udført i forbindelse med genopbygningen af Koldinghus, påvist en indre voldgrav, der har afgrænset det centrale borgområde. Denne grav, der forløber under den nuværende syd- og østfløj, er blevet opfyldt i forbindelse med Christian III's byggerier i 1540'erne og 1550'erne, hvorved Koldinghus forvandlede fra middelalderborg til kongeligt slot. Når Arild Huitfeldt således i Christian IV's tidlige regeringsår skriver om det middelalderlige Koldinghus: »Den tid var deres befestning icke så ordineret som nu, men kun skantzene oc voldsteder, foruarede met graffuer, oc inden fåre met træhuse« (27), kan denne viden, hvortil kilderne ikke kendes, meget vel være mundtligt overleveret.

Porten ind til borgen har sandsynligvis altid befundet sig på samme sted. Ved udgravningen sås det, at voldgraven under østfløjen skærer sig ind i borgbanken på en måde, der er karakteristisk for vindebroarrangementer, og mens bundkoten i den del af graven, der ligger under østfløjen, er ca. 18, og dermed svarer til graven under sydfløjen, falder bunden stejlt under østfløjens østmur, således at den del af graven, der ligger uden for fløjen, har bundkote 16,19. Netop

porten er en borgs mest sårbare sted, og det er rimeligt, at graven her er særlig dyb. Der er i området foretaget en del geotekniske undersøgelser, og en enkelt viste forekomst af tegl og skifer indtil ca. kote 13. Sandsynligvis har man ramt et sted, hvorfra en bro-pæl er trukket op.

Det passer smukt med den kendte middelalderlige fortifikationspraksis, at indgangen til borgens kerneområde befinder sig diametralt modsat overgangen over de ydre forsvarsværker.

Det var overraskende at erfare, at også den indre grav, der ikke kan have stået i forbindelse med Slots-søen, har været vandførende.

Af de voldanlæg, der må have adskilt gravene, er der ingen spor.

Jordværkerne omkring Koldinghus og byens grave

Den grav, der skiller borgbanken fra staldgårdsbanken, ligger i lige linie nord for den i Klostergade påviste sektion af byens østgrav, og de har givet været forbundne, ligesom det vestre gravafsnit ved Hyrdestræde må have udgjort den nordlige del af den grav, der er påvist vest for Vestergade. Højdeforskelle har været udlignet med stemmeværker. Sådanne er ikke påvist arkæologisk, men en passus i Bysbogen peger på et sådant arrangement. Indførelsen, der ikke er dateret, lyder således: »Item Anders Iffuerssøn itt stöck aff byenn langs neder fraa hans vandloge oc neder tiill slotz søø som årligen schall giffuis 3 schilling aff tiill byenn hvertt år om sancti Morthens dagh«. En mand af dette navn nævnes andetsteds i Bysbogen omkring 1540, så indførelsen hører rimeligvis hjemme engang omkring 1500-årenes midte. Stedsangivelsen »neder tiill slotz søø« viser, at jordstykket, og dermed vandlågen, må have ligget nordvestligt i byen, idet byen ikke rådede over jorden øst

for østgraven, og da der er grænser for, hvor stor en jordlod til en årlig afgift af 3 skilling kan have været, må vandlågen have ligget nordligt i det senere Hyrdestræde.

Som det fremgår af det rekonstruerede kort over middelalderens Kolding, ligger byen som en sydvendt forborg til Koldinghus, og gravene og det smukt symmetriske gadenet må være anlagt samtidigt med borgens jordværker, som led i samme overordnede planlægning.

Ved en udgravning i 1978 i den nu forsvundne Vestergade har vi søgt at nå frem til en datering af denne byplan, og dermed rimeligvis også af befæstningen, men det er desværre endnu ikke muligt at opnå en tilstrækkelig differentieret datering på baggrund af genstandsmaterialet, og herunder specielt keramikken. Prøver af fodtømmer af et bindingsværkshus, der er nedbrændt i perioden ca. 1250-1350, og som rimeligvis har været det ældste på stedet, har indtil videre ikke kunnet indpasses i en dendrokronologisk serie (28).

Imidlertid må anlægget høre hjemme i en politisk situation, hvor en trussel fra syd gjorde befæstningsarbejder af et sådant omfang nødvendigt. Det kan, jfr. Ribeårbogens oplysning, være sket i 1313, men det kan også være dette store anlægsarbejde i sin helhed, der hentydes til med oplysningerne om Erik Glippings befæstning af Koldinghus i 1268. Erik Glipping havde nemlig god grund til at frygte sine naboer mod syd. Han var i 1259, bare 10 år gammel, blevet konge efter sin fader Christoffer I, Valdemar Sejrs søn, der havde efterfulgt sine to brødre, Erik Plovpenning og Abel. Erik Plovpenning havde ingen mandlige efterkommere, men Abel efterlod sig en blomstrende slægt af unge fyrster, der, forståeligt nok, følte sig tronen lige så nær som Christoffer og hans efterkommere. Abelslægten

sad som hertuger i Slesvig, og de tabte aldrig det endelig mål, Danmarks krone, af syne. Kolding å var Slesvigs nordgrænse, så Erik Glipping havde al mulig grund til at gøre Kolding og Koldinghus til en stærk fæstning. Er det mon dette, Arild Huitfeldt hentyder til, når han om Erik Glipping skriver, at han »skal oc have foruidet (udvidet) Kolding oc bygd den søndre by«? (29). Arild Huitfeldt skriver som tidligere anført i Christian IV's tidlige regeringsår, og vi kender ingen anden kilde til denne oplysning, men det er fristende at sætte den i forbindelse med anlægget af de sammenhængende jordværker omkring Koldinghus og Kolding by.

Noter

1. *Annales Danici Medii Ævi*. ed. Ellen Jørgensen Kbh. 1920. s. 155.
2. *Danmarks gamle Købstadslovgivning*. ed. Erik Kroman, Kbh. 1952. Bd. II, s. 117.
3. J.J. Fyhn: »Efterretninger om Kjøbstaden Kolding«. Kbh. 1848, s. 91.
4. *Kancelliets Brevbøger, 1584-1588*, s. 241. Afsnittet om graven er udeladt, men findes gengivet i P. Eliassen »Kolding fra Middelalder til Nutid«, Kolding 1910, s. 269.
5. Upubliceret kilde. Her gengivet efter P. Eliassen, udateret artikel i Kolding Folkeblad: »Gammelt og nyt, kvarteret omkring Katrinegade, byens tidligere beliggenhed«.
6. Kolding Bysbog, upagineret. Landsarkivet i Viborg nr. H7 (812)1. Udskrift ved Georg Christensen.

7. Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis, 2 Rk., 5 Bd. nr. 8813.
8. Brevet gentages i 1511 (Repertoriet, 2 Rk. 7 Bd. nr. 11804). Dog er »Bysens grave« ved fejlskrivning eller fejllæsning blevet til det meningsløse »Bysens have«.
9. Danske Kancelliregistranter, 1535-1550, s. 442.
10. Kristne begravelser er påvist i havens syd-østlige del. Kilder til reguleringen i 1583: Kancelliets Brevbøger 25-7-1583 og 31-7-1586.
11. Hugo Matthiessen: »Det middelalderlige Kolding på baggrund af I.O. Brandorffs Undersøgelser«. Vejle Amts Aarbøger 1929, s. 27-28. Den anførte iagttagelse er gjort på mtr. nr. 216.
12. For Sct. Jørgensgårdes afhængighed af vigtige vejforløb, se Olaf Olsen: »De spedalskes kapel«, Fynske Minder 1963.
13. For undersøgelsen er der redegjort i Museet på Koldinghus' Årsberetning 1978, s. 60-62.
14. Danske Kancelliregistranter 1535-1550, s. 442.
15. Iagttagelsen er opmålt på J.O. Brandorffs foranledning i forbindelse med gennemførelse af et kloakeringsprojekt i 1932.
16. Repertoriet, 2 Rk. 6 Bd, nr. 11111.
17. 1560: »giorde Rasmus Sœurinssen Schriffuer ... regenscaff for hues handt hagde opboret oc wdgifffuitt tiill then ny kierregårdt wdj graffuene att fylde...«
1562: »giorde Hans Jenssen Badsker byen regenskab for then arbett handtt hagde ladett giordtt på kierregårdt medtt bullwerck och fylling ther kom wtj aff Stephen Pederssens homble gårdtt.«
18. Jfr. note 4.
19. Jfr. note 3.
20. Chronica Jvtensis (Scriptores Minores Historiæ Danicæ Mediævi, I-II, ed. M. Cl. Gertz, Kbh. 1970) Vol. I, s. 446. Annales Ryenses (Annales Danici Mediævi, ed. Ellen Jørgensen Kbh. 1920) s. 119, 196. Vestu Chronica Sialandie (Scriptores Minores Vol II, s. 69) Annales Slesuicenses (Annales Danici, s. 135). Sidstnævnte har dog årstallet 1267.
21. Arild Huitfeldt: »Chronologia« 1, s. 187. år 1600. Kilder til denne oplysning kendes ikke.
22. Diplomatarium Danicum, 2 Rk. 8 bd. nr. 176, s. 150 (artikel 15).
23. Erich Pontoppidan: »Den danske Atlas«. Kbh. 1976. s. 892. Ingen samtidige kilder bekræfter dette, men der synes ikke grund til at betvivle Pontoppidans udsagn.
24. Resens Atlas. Fugleperspektiv af Kolding, 1677.
25. I.O. Brandorffs protokolladder, nr. 170. Landsarkivet i Viborg, H7 (812) 2.
26. Samme, nr. 157.
27. Arild Huitfeldt, anførte arbejde, s. 325.
28. Gravningen er udførligere omtalt i Museet på Koldinghus' Årsberetning 1978, s. 56-59.
29. Arild Huitfeldt, anførte arbejde, s. 325.